

MOSKOF ÇARLARININ KIRIM HANLARINA ÖDEDİĞİ BİR HARAÇ TÜRÜ: TİŞ-TİYİŞ (MORS DİŞİ)*

Serkan ACAR**

ÖZ

Altın Orda Devleti'nin haleflerinden biri olan Kırım Hanlığı da tıpkı selâfi gibi Moskova çarlarından haraç alıyordu. Muhtelif isimlerle anılan bu haraçlar ödenmediği takdirde Kırım atlıları Rusların yaşadıkları bölgelere yağma akınları düzenleyip meskûn mahalleri talan ediyorlardı. Türk-Tatarlara Ödenen haraçların miktarı ve mahiyeti ise Kırım Hanlığı ile Moskova Çarlığı arasındaki güçler dengesiyle doğrudan alâkalydı. Filvaki Kırım hanlarının Rusları çarlarını kendilerine ödemeye icbar ettikleri haraç türlerinden biri de "Tiş/Tiyiş" isimli senevî vergi idi. Kırım Hanlığı kaleminden çıkmış diplomatik belgelerde de sıklıkla geçen bahse konu vergi terimi bilhassa XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren Rus şarkiyatçılar arasında tartışma konusu olmuştur. Taşındığı tarihî ehemmiyet nazar-ı itibara alınır, XVI. ve XVII. yüzyıllarda Kırım devlet ricalinin önemli gelir kaynaklarından olan "Tiş/Tiyiş" tabirinin irdelenmeye muhtaç bir vergi terimi olduğu açıktır. Öte yandan, en eski çağlardan beri önemli bir ticarî emtia olan mors dişi Osmanlı İmparatorluğu'nda da rağbet görmüştü. Nitekim Osmanlı mahkeme kayıtlarında bu egzotik ürünle ilgili kayıtlar mevcuttur. Kırım ve Osmanlı topraklarından başka Avrupa pazarına da giren mors dişinin her devirde önemini koruduğu anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tiş-Tiyiş, Mors Dişi, Kırım, Moskova, Haraç

ABSTRACT

The Tsardom of Muscovy paid tribute to the Crimean Khanate, too, as to its predecessor Golden Horde. If the tsars fail in paying, it was a *casus belli* and the Crimean cavalry used to reply with punitive raids. The tributes were called in a few way, and its amount changed directly in accordance with the balance of power between Muscovy and the Khanate. One of the tributes the Russians had to pay was the "tiş/tiyiş" tax. This term frequently occurs in diplomatic documents and has been subject to scholarly debates since the 19th century. This

* Bu yazı 1-5 Ekim 2018 tarihinde Ankara'da düzenlenen XVIII. Türk Tarih Kongresi'nde sunulan bildirinin makaleye dönüştürülmüş hâlidir.

** Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, ORCID: 0000-0003-1642-9269 E-posta: serkan.acar@ege.edu.tr

Moskof Çarlarının Kırım Hanlarına Ödediği Bir Haraç Türü: Tiş-Tiyiş (Mors Dişi)

paper aims at elaborating this interesting tax, which was one of the prominent sources of income for the Crimean Khanate during the 16th and 17th centuries. Besides, walrus was popular in the Ottoman Empire, too, as a significant commercial commodity from early ages on. Ottoman court records have a lot of documents mentioning about this exotic product. It seems walrus kept its importance also in the European market through centuries.

Keywords: Tiş-Tiyiş, Walrus Tusk, Crimea, Muscovy, Tribute

Deşt-i Kıpçak sahasının Moğollar tarafından ele geçirilmesi ve müteakiben Altın Orda Devleti'nin kuruluşu Rus knezliklerini, Türk-Tatarlara vergi ödeyen haraçgüzâr devletler statüsüne düşürmüştü. Yönetimlerini meşru kılmak için Altın Orda hanlarının yüksek hâkimiyetini kerhen de olsa tanıyıp onlara haraç vermek zorunda kalan Rus idarecilerin bağımlılıkları uzun süre devam etmişti. Öte yandan, XV. yüzyılın ikinci çeyreğine gelindiğinde, Altın Orda Devleti'nde dağılma alâmetleri fiilen başlamış bulunuyordu. Buna bağlı olarak, tâbi devletlerin vassallık statüsü gevşemiş ancak vergi tahsili bâbında mevcut durum pek fazla değişmemişti. Nitekim Ruslar, kimi zaman sekteye uğrasa da, Altın Orda'nın halefleri olan Türk-Tatar hanlıklarının devr-i saltanatında dahi muhtelif adlar altında haraç ödemeye icbar edilmişlerdi.

XVI. yüzyılın ortalarında hız kazanan Rus yayılmacılığına paralel olarak Kazan, Astarhan ve Sibir hanlıklarının ele geçirilip Kâsım Hanlığı'nın Moskova'nın uydusu haline getirilmesinin ardından, Altın Orda'nın vârisi olarak sadece Osmanlı himayesindeki Kırım Hanlığı kalmıştı. İsenbike Togan'ın bazı vergi terimlerini geniş bir bakış açısıyla irdelediği kapsamlı ve tahlilî makalesinde de ifade edildiği üzere: "Altın Orda'nın çözülmesinden sonra, Ruslar bu kez Kırım Hanlığı'na *tartuklar* salıyorlardı. Bunlara Kırım Hanlığı'nda *tiyış>tiş* deniliyordu, hanın huzuruna gelen sunular, *tiyışler*, *tiyış defterine* kaydolunuyor sonra da gelen *tiyış sülale azaları* ve devlet erkânı arasında dağıtılıyordu" (Togan 2013: 16)¹.

Filvaki Moskof çarlarının Kırım hanlarına ödedikleri vergilerle ilgili pek çok kayıt günümüze ulaşmıştır ve bunlardan biri de, yukarıda da ifade edildiği gibi, "tiş, tış, tiyış, tıyış" (تيش - طيش - تيش - طيش) suretinde yazılıp okunan haraç türüdür. Bu vergi terimine ilk kez dikkat çeken şahsiyet, XIX. yüzyıl St. Petersburg ulemasından olup vaktiyle tanassur eden Azerbaycan Türkü Mirza Aleksandr Kasımoviç Kazımbek (1802-1870) idi. Seyyid Mehmed Rıza tarafından telif edilen ve en mufassal Kırım tarihi olan "Es Sebû's-Seyyâr fi Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar" başlıklı yazma eseri 1832 yılında eski harflerle neşreden Kazımbek, tiş kelimesiyle ilgili şöyle bir şerh düşmüştü: "Muhtemelen tiş, vergiyi adlandıran bin (тысяча) sözcüğünden türemiş ve Tatarlar bunu tiş kelimesine dönüştürmüşlerdi. Kesinlikle böyledir diye-

¹ "Tiyiş Defterleri" hakkında mufassal bilgi edinmek için ayrıca bkz. Ivanics 1994: 105-112.

mem fakat öyle görünüyor ki, tiş sözcüğü Arhangelsk Yıllığı'na da Tatarca tiş suretinde girmiştir"².

Zikredilen Arhangelsk Yıllığı'nda 1481 senesi hadısati anlatılırken, Sibir Hanlığı hâkimi İbak Han'ın Altın Orda hükümdarı Ahmed Han'ı mağlup edip öldürdüğüne dair kayıtlarda "teş>tiş" sözcüğü gerçekten "armağan" anlamında kullanılmıştır: "6989=1481 yılı... Bu yılda Çar İbak, elçisi Knez Çumgur'u Büyük Knez İvan Vasilyeviç'e ve onun oğlu Büyük Knez İvan İvanoviç'e hasımları olan Çar Ahmed'i öldürdüğü müjdesiyle gönderdi. Ve büyük knez, İbak'ın elçisini ağırılarak şerefine kutlama töreni yaptı, hediyeler verip selam ederek çarına yolladı, Çar İbak'a ise teş gönderdi"³.

Ne var ki, Kazımbek'ten sonra tiş konusunu ele alan meşhur Rus müsteşrik Vladimir Dmitriyeviç Smirnov (1846-1922) söz konusu yıllıkta geçen kayda şüpheyle yaklaşmıştır. Şöyle ki, 1887 yılında çok geniş kapsamlı bir Kırım tarihi yazan Smirnov, Türkçe kaynaklara dayanarak tiş vergisinin Devlet Giray Han (1551-1577) döneminde zuhur ettiğini belirtir. Ona göre; "Arhangelsk Yıllığı'na giren 'teş>tiş' Tatarca'daki vergi anlamına gelen tiş ile aynı ise, bu durumda ya Tatar tarihçileri haksız yere bu tiş kelimesini Devlet Giray saltanatının ilk yıllarına atfetmektedirler ya da Devlet Giray'ın 1571 yılında Moskova'yı istilasından sonra kelimenin Rusçaya geçmeye başladığı dönemde yaşayan ve daha sonraki bir dönemde vakayinameyi yazan kişi tarafından bir anakronizm olarak girdirilmiştir. İkinci ihtimal daha kuvvetlidir" (Smirnov 2016: 270).

Smirnov'un bu tespitinin yerinde olduğu anlaşılıyor zira tiş tabirinin yaygın olarak kullanımı Devlet Giray Han zamanında başlamıştır. Arhangelsk Yıllığı müellifinin kaydındaki kronolojik tutarsızlığı destekleyen bir diğer husus ise XV. yüzyıl olaylarını anlatan başka hiçbir Rus kroniğinde tiş kelimesine tesadüf edilmemesidir. Bilindiği üzere, anakronizm kasıtlı ya da kasıtsız olabilir. Mevcut verilerden hareketle, Arhangelsk Yıllığı yazarının veya müstensihinin niyetini tam olarak okumak mümkün değilse de, yıllığı telif ya da istinsah eden kimsenin söz konusu kelimeyi kasıtlı olarak kullanmadığı, bilakis yaşadığı tarihî devirdeki hâkim terminolojiye teslim olduğu ya da uyum sağladığı iddia edilebilir.

Smirnov, yukarıda zikredilen "Es Sebü's-Seyyâr fi Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar" isimli yazmanın belirtilmeyen bir nüshasına atıfta bulunarak tiş kelimesinin etimolojik izahını yapmaya çalışmıştır. Bilindiği üzere İstanbul'da dört, St. Petersburg'da üç ve Kahire'de bir adet olmak üzere, toplam sekiz

² "Тиш, вероятно, произошло отъ тысяча, которое дано было подати и откуда Татары сделали слово тишь. Не смею утверждать, но кажется, слово тишь Архангельскому Летописце то же, что Татарское тишь" (Kazımbek 1832: 20).

³ "Того же лета царь Ивак послал посла своего Чюмгура князя к великому князю Ивану Васильевичю и к сыну его великому князю Ивану Ивановичю с радостію, что супостата твоего есми убил, царя Ахмата. И князь великий посла Ивакова чествовал и дарил и отпусти ко царю с честию, а царю Иваку **теши** послали" (PSRL 37 1982: 95).

kopyası⁴ bulunan bu mühim Kırım tarihinin müellif nüshası (protographum) mevcut değildir. Bir dönem İstanbul kütüphanelerinde de çalışan Smirnov, burada bulunan bir nüshada tış kelimesiyle ilgili şöyle bir derkenara tesadüf ettiğini belirtmiştir: “Tış, değış mânâsınadır filâna değıcek mânâsınadır” (طیش دكیش معناسنادر فلانه دككك معناسنادر)⁵. Filhakika Süleymaniye Kütüphanesi’nde mahfuz yazmaların birinde böyle bir derkenar vardır⁶.

Kendisinden başka hiçbir Rus Türkolog tarafından görülmeyen ve sadece Reşid Efendi Nüshası’nda bulunan bu derkenara, galip ihtimalle, haddinden fazla ehemmiyet atfeden Smirnov şöyle bir yargıda bulunmuştur: “Bu belirsizlikler içerisinde, her yöne çekilmesi mümkün olan “tış” kelimesinin kesinlikle “değışmek” anlamına geldiği iddia olunamaz. Bir nevi para, yani şu veya bu miktardaki paranın karşılığı olan eşya mânâsında kullanılıyordu”⁷. Görüldüğü üzere, meseleye ihtiyatla yaklaşmış gibi görünse de tış kelimesini “değışmek” fiiliyle açıklamaya çalışan Smirnov, yaşadığı devirde saygın bir otorite olmasının da tesiriyle, söz konusu tabirin “diş” sözcüğüyle anlam bakımından ortak bir yönünün bulunmadığını net bir biçimde savunur⁸.

Unutmamak gerekir ki, “Es Sebû’s-Seyyâr fi Ahbâr-ı Mülûki’t-Tatar”ın mevcut sekiz nüshası içerisinde en geç tarihli iki yazmadan biri, hicrî 1205 (1790/1791) yılında istinsah edilen Reşid Efendi Nüshası’dır. Eserin müstensihisi ise Şarkîkarahisarlı İbrahim Efendi’nin talebesi Hacı Halil Ratib Efendi’dir⁹. Hâl böyle iken, diğer yedi nüshada bulunmayan bahse konu derkenarın kaynağı nedir? Müstensih, Kırım hanlarının Moskof çarlarından aldığı bu haracın mahiyetini gerçekten bilmekte midir yoksa düştüğü şerh, istinatgâhı olmayan bir halk etimolojisi midir? Buna benzer sorular çoğaltılabilir. Mamafih aşağıda da ayrıntılı biçimde temas edileceği üzere, Kırım Hanlığı’na ait orijinal diplomatik belgeler incelendiğinde tış tabirinin “değışmek” fiili ile hiçbir ilgisinin bulunmadığı görülür. Bununla birlikte, daha sonra tış konusunu ele alan bazı tarihçilerin de, bir dereceye kadar, Smirnov’un tesirinde kaldıkları anlaşılmaktadır.

⁴ Bu eserin mevcut nüshaları hakkında ayrıntılı bilgi edinmek için bkz. Söylemez 2016: XXXIII-XXXVI.

⁵ Smirnov bu derkenarı Rusçaya şöyle tercüme etmiştir: “Тышь значить замена; то, что придется, или достанется такому-то” (Smirnov 2005: 322).

⁶ Reşid Efendi Nüshası adıyla anılan bu yazma Süleymaniye Kütüphanesi Reşid Efendi 664 numarada kayıtlıdır. Derkenar için bkz. Varak: 114 A. Ancak yazmadaki kayıt şöyledir: “Tış, değış mânâsınadır filâna değıcek mânâsına” (طیش دكیش معناسنادر فلانه دككك معناسنا).

⁷ “В таком абстрактном и не довольно определенном значении "замены" слово *тышь* приложимо ко всякого рода предметам, служившим *заменой* денег, т. е. равноценным той или другой денежной сумме” (Smirnov 2005: 322-323). Meâlen aşağı yukarı aynı olmakla birlikte bu cümlenin Ahsen Batur tercümesi şöyledir: “*Dengi* anlamının böyle soyut ve hayli müphem karşılığı olarak kullanılan tış, para yani şu veya bu miktardaki paranın karşılığı anlamında işletiliyordu” (Smirnov 2016: 270).

⁸ İddialarının ayrıntıları için bkz. Smirnov 2005: 321-323; Smirnov 2016: 269-271.

⁹ Nüshaların müstensihleri, tarihleri, mahiyetleri ve fizikî durumları için bkz. Söylemez 2016: XXXIII-XXXVI.

Seyyid Mehmed Rıza'nın eserinde tiş kelimesi sadece iki yerde geçmektedir. Bahsettiğimiz derkenar buna dâhil değildir. Oldukça ağdalı bir üsluba sahip olan bu eserin kullanımı ve doğru şekilde tefsiri için titiz davranmak elzemdir. Kayıtlardan ilki Devlet Giray Han'ın seferleri ve 1571 yılında Moskova'yı yakıp yıkılmasıyla ilgilidir: "Bu büyük yardım sebebiyle rütbesi yükselerek Kırım hanı olduğunda düşman avlayan Tatar askeriyile defalarca kâfir beldelerine sefer düzenledi. Ayrıca eşkıyalığı adet edinmiş Rus kavminin sapkınlık merkezi olan başkenti Moskova'yı kırk gün boyunca kuşattı. Baskı ile adı geçen kavme eziyet edip korkutarak Tatarca tabirle tiş denilen yıllık nakit ve hediye gönderimine mecbur bıraktı. Böylece Ruslar, sıkıntı veren açık sefer kapılarına bir süreliğine kilit vurarak barış ve güven içinde rahata erdiler"¹⁰.

Bu kayıt tiş kelimesinin Türkçe bir vergi terimi olduğunu ispat etmekle birlikte Ruslardan alınan haracın mahiyetini de göstermektedir. Buna göre; her yıl gönderilen tiş hem nakdî hem de aynî bir vergidir. Zaten alınan haracın hangi ürünlerden ibaret olduğu hususu "Tiş Defteri" adıyla anılan vesikalara ayrıntısıyla kaydedilmiştir.

Söz konusu eserdeki ikinci kayıt ise İslam Giray Han (1644-1654) dönemine aittir ve son derece ilginçtir: "Vadedilen zamanda, uğursuz Rus kavminin Kırım'ın ileri gelenlerine ödemeye mecbur olduğu tiş isimli cizye vergisi karşılığında kürk çeşitleri ve türevi mallar kastedilmektedir. Teslim zamanı gelip çatığında, eskiden olduğu gibi hisse sahiplerinin isimlerini yazıp tamamlamaya memur olan kişi, hak edilen armağan türlerini deftere geçirip kaydetmeye gelen Moskovalı kâtibe, kendi dilinde 'tamam oldu' anlamına gelen 'şol ok' diyerek sözünü tamamlamış. Tatar kudreti ve gayretli hanın korkusu kâfirler arasında öylesine yerleşmiş ki (Moskovalı kâtip) bu sözü, bilinen bir kişinin ismi veya lakabı zannına kapılıp deftere kaydetmiş ve vakti geldiğinde 'şol ok'un hissesini göndermişler. Kadim âdet şartlarına uygun olarak kendi istekleriyle vergilerini ödediklerinde eski defter haricinde yürürlükte olan barış antlaşması şartları gereği altın ve gümüş kap kakac gibi şeyleri ve kavmin reislerine mahsus nadir armağanları gönderip boyun eğerdiler"¹¹.

¹⁰ "Bu nusret-i celîle bâis-i tezâyüd-i kadr-ı menzilet-i han-ı Kırım olmağla leşker-i Tatar-ı adû-şikâr ile bi'd-defaât bilâd-ı kefereye sefer idüp husûsâ kavm-i Rus-ı şekavet-mutâdın dârü'l-mülk-i dalâlet-bünyâdı olan Moskov beldesinin kırk gün mikdârı muhâsara vü tazyik ile kavm-i mesfûri tazîb ü terhîb itmegin istilâh-ı Tatar üzre tiyîş tabiri ile sâl-be-sâl nukud u tuhaf irsâlini iltizâm ile bir müddet ebvâb-güşâde-i sefer ü meşakkata kufl-zen-i hazar u istirâhat oldılar" (Söylemez 2016: v. 51 A).

¹¹ "Kavm-i Rus-ı menhûs vakt-ı mahûdda ricâl-i Kırım için tiş namıyla edâya mültezim oldukları bedel-i cizyeleri ki esnâf-ı ferve ve envâ-i emtiadan kinâyedir zaman-ı teslimi hulûl itmekle ecnas-ı hedâyâ vü müstahakkını sebt ü tahrîre gelen Moskovlı ber-vech-i kadîm esâmî-i hisse-dârânı tahrîr ve itmâmında hizmet-i ahbâra memûr olan âdem kendi lisânı üzre tamâm oldu mânâsına şol ok deyü hatm-ı kelâm eyledikde salâbet-i Tatar ve haşyet-i hân-ı gayret-şîâr derûn-ı küffârda cây-gîr ü ber-karâr olmağla lafz-ı mezbûr bir şahs-ı malûmun ismi veyâ lakabı olmak zannıyla kayd-ı defter idüp vakt u zamânında şol ok hissesin ihrâc iderler. Be-rem-i âdî tâvân maktûların edâ itdiklerinde hâric-i ez-

Son derece tatminkâr malumat ihtiva eden bu kaydı irdeleyelim. Öncelikle, Seyyid Mehmed Rıza'ya göre; tiş, İslam hukuku mucibince Hıristiyan tebaadan alınan cizye vergisinin karşılığıdır. Ancak Osmanlı vergi terimleri içerisinde görülmeyen tiş tabirinin Kırım Hanlığı'nda, Türk-Moğol töresi gereğince tahsil edilen örfî bir vergi olduğu hususu açıktır. Bununla birlikte, Osmanlıların cizye ıstılahını haraç yerine kullandıkları da bilinmektedir. Dolayısıyla müellif, Kırım hanlarının Moskof çarlarından aldıkları bu örfî verginin mahiyetini açıklarken İslam hukukundaki şer'î bir kavrama atıfta bulunmuş ve onu cizye vergisinin muadili kabul etmiştir.

Tiş, Kırım hanına, ailesine, yakın akrabalarına, devlet ve saray ricaline sunulurdu. Kimlere ne kadar ödeme yapılıp ne tür hediyeler verileceğini en ince ayrıntısına kadar kaydedip defter tutmak üzere Moskova'dan Kırım'a kâtipler gönderilirdi. Kırım hanı tarafından görevlendirilen bir memur da Rus kâtime yardım eder ve kayıtlar hem Rusça hem de Kırım Türkçesiyle tutulurdu. Nitekim konuyla alakalı her iki tarafa ait Türkçe ve Rusça arşiv malzemesi günümüze kadar ulaşmıştır¹².

Miktarını tespit etmek mümkün olmasa da, Ruslar tarafından ödenen vergilerin dışında elçilerden zorla tahsil edilen para ve emtia da vardı. Rus sefirlerden alınan bu haracın tutarı her geçen yıl artmış, Moskova idaresi bu durumu engellemeye çalışmış fakat başarılı olamamıştı (Novoselskiy 2011: 480, 482). Nitekim gerek Seyyid Mehmed Rıza'nın eserinden gerekse Rus kaynaklarından edindiğimiz bilgiler nazar-ı dikkate alınırsa Kırım Türkleri vergi tahsilinde bazı "alenî usûlsüzlükler" de yapıyorlardı ki, her iki tarafın da bildiği bu hakikat, Kırım Hanlığı ile Moskova Çarlığı arasındaki güçler dengesiyle ilgiliydi.

Filhakika "Es Sebû's-Seyyâr fi Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar"daki tiş ile ilgili birinci kaydı atlamış olsa da, ikincisini gören Smirnov bu konuya dikkat çekmiştir: "Bir defasında bu defter tanzim edilirken, hak sahiplerinin isimlerini yazan Rus kâtime bilgi veren şahıs kendi dilinde, "hepsi bu" (только), "tamam, bitti" (кончено) anlamında "şol ok" (شول اوق) dedi. Rus ise bu ifadeyi bir isim ya da meşhur bir kimsenin lakabı olarak anladı ve onu da deftere kaydetti. Bundan dolayı haraç kaydının dışında ödeme yapıldı ki, bu "şol ok" hissesi sadece hayal mahsulüdür"¹³.

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, tiş vergisini ilk kez 1832 yılında Kazimbek ve akabinde 1887 yılında Smirnov ele almıştı. Ancak Rus Türkoloji

defter-i kadîm şürût-ı sulh-ı mer'î vü müeddî kılınmak için evânî-i sîm ü zer misilli rüesâyı kavme mahsûs tuhaf-ı nâdire irsâl idüp arz-ı hulûs iderler idi" (Söylemez 2016: v. 84 A).

¹² Kırım Türkçesi ile kaydedilen *Tiş-Tiyiş Defterleri* için bkz. Atasoy 2017: Belge No: 31 (s. 199-203); Belge No: 35 (s. 214-235); Belge No: 40 (s. 246-259). Basılmamış Rusça arşiv belgeleri için bkz. Novoselskiy 2011: 478-484.

¹³ "Один раз случилось при составлении такого реестра, что человек, которому было поручено сообщить русскому писцу имена должников дани, сказал по-своему: شول اوق въ смысле "только", "кончено"; а русский принял это выражение за имя или прозвище какого-нибудь известного лица и внес его также в реестр, вследствие чего стала вплачиваться, сверх реестровой дани, еще доля и на этого небывалого "только"-شول اوق" (Smirnov 2005: 322).

mektebine mensup bahis konusu âlim şahsiyetler, hem nakdî hem de aynî vergilerden mürekkep bu haraca verilen tiş adının etimolojik izahını yapmaya teşebbüs etmişler fakat muvaffak olamamışlardı. XX. yüzyılın ilk çeyreğinde konu yeniden gündeme gelmiş ve iki önemli makale yayınlanmıştı. Bunlardan birincisi 1915 yılında Nikolay İvanoviç Veselovskiy (1848-1918) tarafından telif edilen; “О Турецко-Татарскомъ Слове Тыш (Зубъ) въ Дипломатическихъ Документахъ” (Diplomatik Belgelerde Geçen Türkçe-Tatarca Tış (Diş) Kelimesi Hakkında) başlıklı makaleydi. İkincisi ise Aleksandr Nikolayeviç Samoyloviç (1880-1938)’in 1917 yılında kaleme aldığı; “Тийиш (Тишь) и Другие Термины Крымско-Татарских Ярлыков” (Kırım Tatar Yarlıklarında Tiyiş (Tiş) ve Diğer Terimler) serlevhalı kısa yazıydı.

Evvelce yapılan çalışmaları dikkatle inceleyen müsteşrik Veselovskiy, tiş kelimesinin menşei problemini çözmeyi başarmış ve nezaket kurallarını ihlal etmeksizin eleştiri oklarını son derece iddialı bir biçimde, şu sözlerle Smirnov’a yöneltmiştir: “Kendinden emin bir şekilde, “tış” tabirinin “diş” sözcüğüyle sesteşlikten başka hiçbir ortak yönü yoktur diyen V. D. Smirnov’un aksine, “tış” kelimesinin, “balık dişi” (рыбий зубъ) yani mors dişi (моржовый клык) anlamına gelen “diş” sözcüğünden başka hiçbir anlam taşımasının mümkün olmadığını kesin bir dille iddia ediyorum”¹⁴.

Bilindiği üzere, ekseriyetle Kuzey Buz Denizi sahillerinde yaşayan morsların avlanmasıyla elde edilen balık dişi, tıpkı fildişi gibi egzotik bir üründü ve ticareti çok eski zamanlara dayanıyordu. Mevcut kaynaklarımızın şahadetine göre; balık dişi ticareti, X. yüzyıla gelindiğinde Eskimoların, daha başka kuzeyli halkların ve Slavların tekelindeydi. Pek rağbet gören bu değerli ürün İtil Bulgarları vasıtasıyla Harezmi üzerinden Ortadoğu’ya da ihraç ediliyordu.

Nitekim bu asrın en büyük İslam coğrafyacılarından olan Mukaddesî/Makdisî (946-1000), “Ahsenü’t-Tekâsim fi Marifeti’l-Âkâlim” isimli eserinde ticaret ürünlerini sayarken balık dişini de zikreder: “Harezmi’den samur, sincap, kakım, vaşak, çakal ve tilki derisi; koza desenli ipek, keçi derisi, mum, ok yapımında kullanılan akağaç, hazır ok, külah, kurutulmuş balık, balık kemiği, balık dişi... ihraç edilir. Bunların hepsi Bulgar ülkesinden getirilen mallardır” (Mukaddesî 2015: 334).

Diğer taraftan ortaçağ seyyahlarından Ebû Hâmid Muhammed el-Gırnâtî (1080-1170) de “Tuhfetü’l-Elbâb ve Nuhbetü’l-Acâib” başlıklı gezi notlarında balık dişinin ehemmiyetine dikkat çeker: “Bu balığın dişleri alınır, Rum pazarlarında satılır ve buradan dünyanın diğer yerlerine pazarlanır. Bu dişler fildişinden daha güzel ve kuvvetlidir. İçini yardığınızda bazılarının içinin delinerek nakşedilmiş olduğunu görürsünüz. Bu dişlerden Acemlerin ‘Dendan’ dedikleri bıçak sapları yapılır, üzerine çeşitli nakışlar

¹⁴ “Вопреки уверению В. Д. Смирнова, что слова *тыш* не имеетъ ничего общаго съ омонимомъ, означающимъ “зубъ”, я решительно утверждаю, что *тыш* ничего иного не можетъ значить, как именно *зубъ*, въ смысле “рыбий зубъ”, т. е. моржовые клыки” (Veselovskiy 1915: 330).

işlenir. Çok güçlü olması ve renginin güzelliğiyle birlikte kurşun gibi ağırdır” (Gırnatı 2011: 141).

Bunlardan başka, 1558 yılında Rus Çarı IV. İvan tarafından Kudüs’e gönderilen tacir ve seyyah Vasiliy Poznyakov¹⁵ ziyaret ettiği bir kiliseyi tasvir ederken balık dişine de vurgu yapar: “Bu kilisede ise mihrabın bittiği yerin üzerinde ‘Yanan Çalı’¹⁶ yer alır ki, burada Musa, Meryem’i oğlu ile birlikte yanan ateşin içinde dururken görmektedir. Bu ‘Yanan Çalı’nın yanından avluya girilir. Kapısı ‘12 Yortu’yu betimleyen bölümlere ayrılmıştır, çerçevesi ise balık dişindendir...”¹⁷. Vasiliy Poznyakov, kuzeyli bir tacir olduğu için balık dişine aşına idi ve bu egzotik ürünü Kudüs’te gördüğünde hemen tanımıştı. Kiliselerdeki kutsal tasvirlerin tezyini işinde de sıklıkla tercih edilen balık dişinin gördüğü talep ve kullanım alanı epey genişti.

Nitekim XVI. yüzyılın sonuna doğru kuzeyli halklardan başka Avrupalı tacirlerin de, dişleri için mors avlamaya başladıkları görülür. Evvelce ifade edildiği gibi, kullanımı çok eski zamanlara dayansa da, özellikle İngilizlere ait Moskova Kumpanyası (Muscovy Company) temsilcilerinin teşebbüsleri neticesinde, mors dişi Avrupa pazarlarında rağbet görmeye başlamıştı¹⁸.

Küresel ölçekte hiçbir zaman cazibesini yitirmeyen ve tedricen yaygınlık kazanan bu egzotik ürün küçük el sanatlarında fildişinin yerini rahatlıkla tutmaktaydı. Doğu halkları mors dişini sadece Ruslardan alabilirlerdi ve şarkta bu değerli nesneye olan talep çok büyüktü. Mors dişi silah, hançer, kılıç ve bıçak tezyininde; eyer, sandık, mücevher kutusu, mobilya ve daha başka ev aksesuarlarını süslemede kullanılırdı. Ayrıca XIX. yüzyıla kadar, hatta sonrasında dahi Kırım’da her Türk-Tatarın evinde, koyu renkli ceviz ağacından mamûl, kakma mors dişi işlemeli büyük sandıklara rastlamak mümkündü. Büyük bir gayretle bunları toplayıp satın alan Ruslar da bir zamanlar mors dişi kakmalı masalar yaparlardı” (Veselovskiy 1915: 330)¹⁹.

¹⁵ Vasiliy Poznyakov, XVI. yüzyılda yaşamış Rus taciri ve seyyahıdır. Smolensk’te doğdu fakat ticarî faaliyetlerini ağırlıklı olarak Moskova’da sürdürdü. 1558 yılında Çar IV. İvan tarafından, daha başka kimseler ve hediyelerle birlikte Filistin’e gönderildi. 1558-1560 yılları arasında İstanbul, İskenderiye, Kahire, Sina ve Kudüs’ü ziyaret etti. 1561’de Moskova’ya geri döndü. Günümüze kadar ulaşan gezi notlarını kaleme aldı. Yakınoğu’daki Ortodoks kiliselerine mensup şahıslarla görüşüp fikir teatisinde bulundu. Ayrıca Mısır’ın Türkler tarafından ele geçirilişi hakkındaki mahallî efsaneleri, tarihi olayları ve özellikle de hikâyeleri not etti. Kudüs’teki gözlemlerini ayrıntılı biçimde yazarak bunların Ruslarla olan bağlantılarını betimledi. (Boguslavskiy 2005: 162).

¹⁶ Yanan Çalı: Tevrat’ta Musa Peygamber’in anlatıldığı kıssada geçen bir motif. Bkz. *Kutsal Kitap*, Mısırdan Çıkış 3: 1-4.

¹⁷ “В той же церкви за олтаремъ пределъ надъ Неопалимою Купиною, где Моисей виделъ Богородицу со Младенцемъ во огни стоящу и неопалиму. Въ тотъ пределъ Неопалимыя Купины входъ съ надвоя и двери резаны на нихъ 12 праздниковъ Господьскихъ, а вставливанъ рыбей зубъ...” (Zabelin 1884: 12).

¹⁸ Bu konunun ayrıntıları için bkz. Stora 1987: 117-137. Ayrıca “mors” kelimesi XV. yüzyılda, “balık dişi” ise XVII. yüzyılda Rusça üzerinden İngilizce lügatlere girmiş bulunuyordu. Bkz. Leeming 1968: 26, 28.

¹⁹ Balık dişi Kırım Hanlığı’ndan başka Osmanlı Devleti nezdinde de rağbet görüyordu. Halil İnalçık’ın belirttiğine göre; “1565 tarihine doğru Rusya’ya bazı eşya ile samur kürk ve balık dişi almak üzere bir Ermeni taciri gönderilmişti” (İnalçık 1948: 370, 91 nolu dipnot).

Daha önce de ifade edildiği gibi, Veselovskiy'nin kısa fakat meseleyi açıklığa kavuşturan çözümleyici makalesi yaylandıktan iki yıl sonra, 1917'de, Samoyloviç'in de tiş sorununa temas ettiği görülür. Bu meşhur Türkolog eski Rusça belgeler üzerinde yaptığı mukayeseli bir tetkike binaen tiş teriminin Rusçadaki tam karşılığının “дача” (daça) adlı vergi ya da hediyeenin muadili olduğunu savunur²⁰. Samoyloviç, “Tiş” kelimesinin etimolojik izahı bâbında daha çok Smirnov'a yakın dursa da Veselovskiy tarafından yapılan “mors dişi” teklifini reddetmez ve Kırım hanlarına ait yarlıklarda geçen muhtelif vergi terimlerinin isimlerini anmakla iktifa eder (Samoyloviç 2011: 277-278)²¹.

Kırım Hanlığı tarihine ilişkin çok mühim çalışmalara imza atan Halil İnalçık (1916-2016), tiş vergisinden haberdar olmakla birlikte, muhtemelen konuyu derinlemesine inceleme fırsatı bulamamış, bazı Rus Türkologlara atıf yapmakla yetinmiş fakat temkinli davranıp kesin bir yargıda bulunmaktan kaçınmıştır (İnalçık 2017: 464-468). Bir makalesinde daha önce yapılan çalışmaları kısaca hülâsa eden Peter B. Golden ise ihtiyatı elden bırakmadan: “*Tiș*” sözcüğünün *tișqa čiquw* ya da daha büyük ihtimalle *tișqa čiqaruw* (vyvodit) tabirinin kısaltılmış şekli olduğunu varsaymak mecburiyetindeyiz²² demekle yetinmiştir.

Velhâsıl-ı kelam, Kırım Hanlığı kaleminden çıkan XVI. ve XVII. yüzyıla ait diplomatik belgelerde tiş tabiriyle ilgili yüzlerce kayıt mevcuttur. Bu

Ayrıca İstanbul kadı sicillerinde bulunan 23 Haziran 1726 tarihli bir kayıt, balık dişi kullanımının Müslüman ve Hıristiyan esnaf arasında ihtilafa sebep olduğu, Hıristiyanların balık dişi karaborsacılığı yaptığını açıkça göstermektedir: “Bıçakçı ve Kalemtraşçıların gediğine dışarıdan müdahale edilmesi, Klamtraş ilâmı, Marûz-ı dâi-i devletleridir ki, Mahmiye-i İstanbul'da bıçakçı ve kalemtraşçı taifelerinin kethüdâları olan sâhib-i arzuhâl İzzetî Mustafa meclis-i şer' de şöyle takrir-i kelâm eyledi ki bizim metâmımız olan **balık dişi** ve fildişi ve abanoz ve bunun emsâli metâmımız taşradan geldikte bir iki muhtekir zımmîler hafiyeten alıp der mahzen ve ihtikâr eylediklerinden sonra esnâfımız bi'l-iktizâ iştirâ eylediklerinde muhtekir-i mezbûrlar asl-ı malına iki kat madde zam ve andan sonra fâide talebi ile esnâfımızı dâimâ ızrâr ederler, bade'l-yevm metâmımız taşradan geldikte asl-ı sermâyesi malûm olmak için kethüdâ ve ihtiyâr ustalarımız marifetleriyle cümle beyninde akd ve pazar olunup kifâyet mikdârı esnâfımız aldıktan sonra mâadâsını zimnî-i mezbûrlar yine cümle beyninde semen-i malûma iştirâ eyleyeler mâdâm ki esnâfi mezbûra erbâbı almadan muhtekir-i mezbûrlara verilmemek bâbında hükm-i hümâyunu nâtik fermân-ı âlileri recâsında olduğu huzûr-ı âlilerine ilâm olundu. Fi 22 Şevvâl 1138” (İKS 2010: 113). Aynı sicilde İstanbul, Galata ve Üsküdar kılıççı esnafının kılıç sapı yapımında balık dişi kullandıklarını gösteren 6 Kasım 1726 tarihli bir kayıt daha vardır (İKS 2010: 289).

²⁰ Samoyloviç'in bu eşleştirmesi yabana atılacak türden değildir. Türkçe karşılığı “vermek” olan “daça” ile ilgili mühim bir Rus arşiv belgesi mevcuttur. Kırım Hanı Âdil Giray (1666-1671) zamanında, Sefer Ağa ve Şahtemir Atalık isimli devlet ricaline mensup iki zâtın adının da anıldığı bu vesikaya göre; Kırım hanına ve on kişiye “daça” gönderilmiştir. 27 Nisan 1670 tarihli bu orijinal belge için bkz. İTUAK 1891: 24-25.

²¹ Samoyloviç makalesinde ayrıca şu vergi terimlerine vurgu yapar: “Uluğ Hazine, Koltka, Nokrat Akçeleri, Selam, Bölek, Mübarek Bad ve Yarlıgaş”. Evvelce Smirnov'un da dikkat çektiği bu vergilerden “Koltka” ve kökeni için bkz. Özyetgin 2004: 133-136.

²² “We would have to presuppose that *tiș* was shorthand for *tișqa čiquw* or more probably *tișqa čiqaruw* ‘vyvodit’” (Golden 1991: 96-97).

vergi terimi Moskova'dan Kırım'a gönderilen tüm aynî ve nakdî haraçların ortak adı mânâsında kullanılmıştır. 1646-1686 yılları arasında, muhtelif zamanlara ait yedi farklı belgede dokuz kez açıkça zikredilen "balık tiyiş"²³ ise doğrudan mors dişlerini imleyen bir ıstılahdır. Moskof çarlarının Kırım hanlarına yolladığı senevî verginin bir kalemi olan mors dişi yani tiş, zaman içerisinde Ruslar tarafından ödenen aynî ve nakdî vergilerin tamamına teşmil olup umumî bir mahiyet kazanmıştır. Devlet Giray Han devr-i saltanatından XVII. yüzyılın sonlarına kadar, yüz yılı aşkın bir süre, tahsil edildiği anlaşılan tiş vergisi, yukarıda da ifade edildiği gibi, Kırım Hanlığı'nın ikbal devirlerine ait diplomatik belgelere yansımıştır. Zikredilen dönemde sıklıkla kullanılan ve son derece girift Kırım-Moskova siyasî ilişkilerinin inkâr edilemeyecek bir gerçeği olan bu vergi terimi, Moskova Çarlığı'nın peyderpey kudretini arttırıp haraçgüzâr devlet statüsünden kurtulmasıyla birlikte unutulmuştur. XVIII. yüzyıldan itibaren diplomatik belgelerde görülmeyen bahis konusu tabir sadece tarihî vesikalar ile hatıralarda kalmıştır.

²³ Aşağıda künyesini verdiğimiz *Kırım Yurtına ve Ol Taraflarına Dair Bolgan Yarlıklar ve Hatlar* başlıklı eserdeki orijinal kayıtların dökümü şöyledir:

1- Belge No: 105 (1646): "Bu kadar hazine ve bölek ve mübârek bâd tonlar ve sammurların içinde özimizge lâyıq keygüdey bir nesne tapılmadı ve balık tiyişleri bir işke yaramadı". (s. 364)

2- Belge No: 106 (1646): "Bu kadar tonların ve bölek ve mübârek bâd ve barça hazinenin içinde özimizge lâyıq keygüdey bir nemesse tapılmadı ve balık tiyişleri de heç bir işke yaramadı". (s. 368)

3- Belge No: 114 (1648): "Eki pot balık tiyiş göndermişsiz. Keçi buynuzı mıdır, nedir? Bu makûle armağan ve hedâyâ bir vilâyetten bir vilâyete pâdşâhlar könderür mi emiş? Bu kadar zamandır kalga oldık ve han oldık, nece hazineler aldık; bu könderdiğiniz hazinede olan sammur kibi ve balık tiyiş gibi körülmüş degildir". (s. 392)

4- Belge No: 117 (1648): "Kaçan-kim siz karındaşımız hân bolup Kırım Gerey Sultan kalga boldı erse anga köp esbâblar ve akça ve şunkar ve karçuga ve balık tiyiş yiberilgendir, netek kim burunğı kalgalarğa yiberile erdi". (s. 399)

5- Belge No: 117 (1648): "Ve ne kim, biz uluğ pâdşâhğa siz karındaşımız sipâhileriniz Timofey Hatunskiy ve Yazıcı İvan Stepanov birlen yiberilgen hazine sebebi yazıpsız kim sammurlar ve esbâblar fenâ ve balık tiyiş ufak erdi". (s. 400)

6- Belge No: 260 (1681): "Takı nüreddin sultân hazretlerinin uluğ hazinelerindin üç yılga karşı başlık üç kümiş düğmeli çekmenleri ve altı tahta susar ve altı sırt tonları ve üç tahta sırtları ve üç tahta karınları ve üç siyah tilki borkleri ve üç postav çukaları ve her hazine sekizer balık tiyişindin yigirmi dört balık tiyişin, takı koltkalarındin başlığı bir top sammur ve bir susar ton ve eki sırt ton ve üç karın top bu üç yılga karşı üçer kat bölekler erdi; elçiniz bunları heç de bermedi". (s. 608)

7- Belge No: 286 (1686): "Biz uluğ hân hâzretlerimiz de bolsak aramızda bolgan mahabetlik ve tatılığa binâ en kabul kıldık; lâkin yiberilgen tonlar ve balık tiyişleri burunğı zamânlarda yiberilgen hazine ve bölekler tonlarına ve balık tiyişlerine oşamay, bargança alçak ve nâkis bolup ve hem takı av kuşlarımızdan altı kuş eksik bolupdur". (s. 664).

8- Belge No: 286 (1686): "Ve kün ileri uluğ hazine ve böleklerimizni ve bola kelgen tiyişlerni kusursız tonlarının ve balık tiyişlernin yahşısından ve kalgan av kuşlarımız kusuri milen söyleşken vaktlerde almaşuv yeri bolgan Pereboloşna'dan eski âdet üzere yatur elçileriniz milen Kırım'ğa yiberürge buyurgay erdiniz". (s. 667)

9- Belge No: 287 (1686) "Lâkin yiberilgen tonlar ve balık tiyişleri burunda yiberilgen hazine ve bölekler tonlarına ve balık tiyişlerine oşamay bargança alçak ve nâkis bolupdur". (668-669).

KAYNAKÇA

- ATASOY Okan Faysal (2017). *Kırım Yurtına ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıklar ve Hatlar 1-2*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BOGUSLAVSKIY V. V. (2005). *Slavyanskaya Entsiklopediya Kievskaya Rus-Moskoviya*, Tom II, Moskova: Olma-Press.
- GIRNATÍ Ebû Hâmid Muhammed (2011). *Gırnâtî Seyahatnamesi*, Haz. Fatih Sabuncu, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- GOLDEN Peter B. (1991). "Vyhod: Aspect of Medieval Eastern Slavic-Altai Culturo-Linguistic Relations" *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, VII: 83-101.
- IVANICS Maria (1994). "Entstehung und Quellenwert der Krimtatarischen Tıyış Defters", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Tomus XLVIII (1-2): 105-112.
- İNALCIK Halil (1948). "Osmanlı Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)", *Bellekten*, XII (46): 349-402.
- İNALCIK Halil (2017). "Power Relationships between Russia, the Crimea and the Ottoman Empire as Reflected in Titulature", *Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar 1441-1700*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İKS (2010). *İstanbul Kadı Sicilleri-İstanbul Mahkemesi-24 Numaralı Sicil (H. 1138-1151/M. 1726-1238)*, Haz. Kolektif, İstanbul: İSAM Yayınları.
- İTUAK (1891). *Pamyatniki Diplomatiçeskih Snoşeniy Krimskago Hanstva s Moskovskim Gosudarstvom v XVI i XVII vv., Hranyaşçiesya v Moskovskom Glavnom Arhive Ministerstva İnostrannih Del, İzvestiya Tavriçeskoj Uçenoy Arhivnoy Komissii*, No: 12, Simferopo: 1-61.
- KAZIMBEK Mirza (1832). *Asseb o-Sseyyar ili Sem Planet*, Kazan: Kazan Universitetskoy Tipografii.
- LEEMING H. (1968). "Russian Words in Sixteenth-Century English Sources", *The Slavonic and East European Review*, C. 46, CVI (106): 1-30.
- MUKADDESÎ (2015). *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Tekâsim)*, Haz.: Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları.
- NOVOSELSKİY A. A. (2011). *XVII. Yüzyılın Birinci Yarısında Moskova Devletinin Tatarlarla Mücadelesi*, Çev. Kemal Ortaylı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ÖZYETGİN A. Melek (2004). *Eski Türk Vergi Terimleri*, Ankara: KÖKSAV Yayınları.
- PSRL 37 (1982). *Arhangelogorodskiy Letopisets Ustyujskie i Vologodskie Letopisi XVI-XVIII vv.*, Leningrad.
- SAMOYLOVİÇ A. N. (2011). "Kırım Tatar Yarlıklarında "Tıyış (Tiş)" ve Diğer Terimler", Çev. Serkan Acar, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVI (26): 277-278.
- SMİRNOV, V. D. (2005). *Krimskoe Hanstvo pod Verhovenstvom Otomanskoy Porti do Naçala XVIII Veka*, T. I, İzdatelskiy Dom Rubeji XXI, Moskova

Moskof arlarının Kırım Hanlarına Ödediği Bir Haraç Türü: Tış-Tıyış (Mors Dişi)

(Türkçe Tercümesi: *Osmanlı Dönemi Kırım Hanlığı*, ev. Ahsen Batur, Selenge yayınları, İstanbul 2016).

SÖYLEMEZ Yavuz (2016). *Es Sebü's-Seyyâr fi Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar (Tenkitli Metin Neřri, İnceleme)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir. (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

STORA Nils (1987). "Walrus Hunting in Spitsbergen", *Études/Iunit/Studies*, C. 11, II (2): 117-137.

TOGAN İsenbike (2013). "Türk-in İlişkilerinde Ticaretin Rolü", *Türkiye'de in'i Düşünmek-Ekonomik, Siyasi ve Kültürel İlişkilere Yeni Yaklaşımlar*, Ed. Selçuk Esenbel, İsenbike Togan, Altay Atlı, İstanbul: Bođaziçi Üniversitesi Yayınevi: 11-30.

VESELOVSKİY N. İ. (1915). "O Turetsko-Tatarskom Slove Tış (Zub) v Diplomatieskih Dokumentah", *Jurnal Ministerstva Harodnago Prosveřçeniya*, Novaya Seriya, ast LVI (56): 329-331.

ZABELİN İ. E. (1884). *Poslanie Tsarya İvana Vasilyevia k Aleksandriyskomu Patriarhu İoakimu c Kuptsom Vasilyem Poznyakovım i Hojdenie Kuptsa Poznyakova v İerusalim i po İnim Svyatım Mestam 1558 Goda*, Moskova.